

به کارگیری ابزار مدیریتی «ارزیابی راهبردی محیط زیست» در مسیر توسعه پایدار

مجید احتشامی*

عطیه اکرامی**

چکیده

جمهوری اسلامی ایران در حال گذار از مرحله صنعتی شدن است و اگر در فرایند رشد اقتصادی خود به تأثیرات زیست محیطی سیاست‌ها، تصمیمات و طرح‌های کلان توجه نکند، در آینده‌ای نه چندان دور با چالش‌های زیست محیطی متعددی مواجه خواهد شد که رفع آنها تقریباً غیرممکن خواهد بود. بر این اساس، ارزیابی راهبردی محیط زیست یکی از روش‌های مقبول برای دستیابی به اهداف توسعه پایدار است که در آن به طور منظم و گسترده اثرات زیست محیطی سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌های مربوط به توسعه مورد ارزیابی قرار می‌گیرند. همچنین ارزیابی راهبردی محیط زیست می‌تواند به عنوان یک ابزار مهم برنامه‌ریزی، در دسترس برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران قرار گیرد تا بر اساس آن بتوانند اثرات بالقوه زیست محیطی را که در نتیجه اجرای طرح‌های توسعه‌ای و برنامه‌های عمرانی پدیدار می‌شوند، شناسایی کرده و گزینه‌های منطقی جهت رفع یا کاهش آنها را پیشنهاد نمایند. در این میان، اهمیت و ضرورت وجود قوانین و مقررات ارزیابی راهبردی محیط زیست، که پیشگیری بسیاری از این تبعات نامطلوب را امکان‌پذیر می‌نماید، بیش از پیش احساس می‌شود. با عنایت به اهمیت موضوع، این مقاله سعی دارد تا با معرفی اصول ارزیابی راهبردی محیط زیست و تبیین مزایا و کاربردهای رویکرد مذکور، موانع و محدودیت‌های توسعه و اجرای آن را مورد بررسی قرار دهد و در نهایت، جهت تقویت مبانی علمی، حقوقی و اجرایی ارزیابی راهبردی محیط زیست در کشور، راهکارهایی را پیشنهاد می‌نماید.

واژگان کلیدی

ارزیابی راهبردی محیط زیست، ابزار مدیریتی، توسعه پایدار

Email: eht_mj@yahoo.com

Email: a.ekrami@yahoo.com

* استادیار دانشکده عمران دانشگاه خواجه نصیرالدین طوسی

** کارشناس ارشد محیط زیست دانشگاه آزاد اسلامی - واحد تهران شمال

تاریخ پذیرش: ۹۰/۱۰/۲۸

تاریخ ارسال: ۹۰/۰۳/۰۲

فصلنامه راهبرد / سال بیست و یکم / شماره ۶۲ / بهار ۱۳۹۱ / صص ۲۱۸-۱۹۵

مقدمه

با توجه به محدودیت‌ها و موانع موجود در اثربخشی ارزیابی اثرات زیست محیطی در سطح پروژه‌ها، رویکرد مؤثری به نام ارزیابی راهبردی محیط زیست جهت توانمندسازی ارزیابی اثرات زیست محیطی در عالی‌ترین سطوح تصمیم‌گیری و سیاست‌گذاری ایجاد شده است، که روش‌های بررسی و هماهنگ‌سازی طرح‌های توسعه‌ای را از مرحله برنامه‌ریزی و تعیین خط‌مشی‌ها تا مرحله اجرای پروژه‌ها با رویکردی پیوسته و زنجیروار ارائه می‌نماید و به واسطه آن، آنچه لازمه ادغام برنامه‌های توسعه و رعایت ملاحظات زیست‌محیطی است، فراهم می‌آید. رویکرد ارزیابی راهبردی محیط زیست در مقایسه با ارزیابی اثرات زیست محیطی، اگرچه هنوز نوپاست و امکان پیشرفت بیشتری دارد، اما به دلیل آنکه ضامن انجام ارزیابی اثرات زیست‌محیطی در مقطع مناسبی از سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی محسوب می‌شود و با احتراز از مسائل و مشکلات بعدی، تداوم حرکت در مسیر توسعه پایدار را تسهیل می‌سازد، کشورهای متعددی، علاقه‌مند معرفی و به‌کارگیری آن هستند.

سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌ها، سه رکن اصلی و اساسی در ارزیابی راهبردی محیط زیست هستند که طیف گسترده‌ای از تصمیمات را شامل می‌شوند و تصمیمات مذکور نیز تبعات و پیامدهای زیست‌محیطی بسیاری را به دنبال خواهند داشت. دامنه و گستره ارزیابی راهبردی محیط زیست باید کاملاً متناسب با مرحله تصمیم‌گیری باشد و نوع اثرات زیست محیطی قابل شناسایی باشد. لازم به ذکر آنکه، خاستگاه ارزیابی راهبردی محیط زیست باز می‌گردد به آنچه کمیسیون براتلند آن را با عنوان «ملاحظه ابعاد اکولوژیکی سیاست در کنار ابعاد اقتصادی و سایر ابعاد»، عمده‌ترین چالش بنیادی دهه ۱۹۹۰ نامید (Thérivel and Partidário, 1996, p.37).

۱- بیان مسئله و سؤالات تحقیق

توسعه همه‌جانبه اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی در یک جامعه، از ملزومات تحقق توسعه پایدار در آن جامعه است. بر این اساس، حفاظت مستمر و مداوم از محیط زیست سبب می‌شود ساختار سه‌گانه توسعه پایدار مستحکم و ایستا باشد.

اهمیت این موضوع تا حدی است که تضمین پایداری محیط زیست، به‌عنوان یکی از اهداف هشت‌گانه توسعه هزاره سازمان ملل

۲- پیشینه ارزیابی راهبردی محیط زیست در جهان

در نیوزلند تا سال ۱۹۹۱ از روش‌های ارزیابی راهبردی محیط زیست برای ارزیابی پروژه‌ها استفاده می‌شد. با تصویب قانون مدیریت منابع در سال ۱۹۹۱ چارچوب قانونی لازم برای یکپارچه کردن سیاست‌ها و برنامه‌های زیست‌محیطی فراهم شد. هم‌اکنون ارزیابی راهبردی محیط زیست به صورت بخشی از فرآیند مدیریت منابع درآمده و رابطه تنگاتنگ با فرآیند تصمیم‌گیری و برنامه‌ریزی در این کشور در سطوح کلان دارد (Dalal-Clayton and Sadler, 2000).

در کشور کانادا، ارزیابی پیامدهای سیاست‌ها از سال ۱۹۹۰ و با یکی از مصوبات دولت آغاز شد. طبق این مصوبه تمام سیاست‌ها و برنامه‌های فدرال باید قبل از ارائه شدن به پارلمان از مرحله بررسی‌های زیست محیطی بگذرند.

در کشور دانمارک، ارزیابی راهبردی محیط زیست از اوایل دهه ۱۹۷۰ مورد توجه قرار گرفت. در این کشور توجه به مسائل زیست محیطی در برنامه‌ها و طرح‌ها و بخشی از فرآیند تصمیم‌سازی محسوب می‌شد و در آن زمان این فرآیند را منطقه‌بندی

متحد برشمرده شده است. ضمن آنکه گزارش توسعه انسانی که هر ساله از سوی برنامه توسعه ملل متحد منتشر می‌شود نیز میزان آسیب‌پذیری یا پایداری محیط زیست در کشورها را به‌عنوان یکی از شاخص‌های توسعه مورد توجه و بررسی قرار می‌دهد. بنابراین می‌توان اظهار داشت که یکی از شاخص‌ها و معیارهای ارزیابی توسعه پایدار در کشورها، کیفیت زیست محیطی آنهاست. لذا سؤالات اساسی که در ذهن هر پژوهشگری متبادر می‌شود، این است که آیا شناخت و درک صحیحی از بحران ناشی از تخریب منابع طبیعی و تهدید محیط زیست وجود دارد؟ آیا اندیشمندان، تصمیم‌گیران و سیاستگذاران کشور، از پیامدهای نامطلوب توسعه ناپایدار آگاهی دارند؟ آیا تدوین و اجرای راهبردها و سیاست‌های مناسب ملی، به تأمین فضای زندگی سالم برای آحاد جامعه و توسعه همه‌جانبه اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی، منتج نخواهد شد؟ و در نهایت راهکارهای مطلوب جهت اجرای ارزیابی راهبردی محیط زیست برای نیل به توسعه پایدار چیست؟

زیست‌محیطی می‌نامیدند. از سال ۱۹۹۳ تمامی لوایح قانونی پیشنهادی، توسط دولت مورد ارزیابی زیست‌محیطی قرار گرفته است. پیدایش ارزیابی راهبردی محیط زیست در انگلستان همانند دانمارک، از اوایل دهه ۱۹۷۰ آغاز شد و بر این اساس ملاحظات زیست‌محیطی در برنامه‌ها و طرح‌ها، به‌صورت ذاتی جزئی از فرآیند برنامه‌ریزی انگلستان گردید. در آن زمان این فرآیند را پهنه‌بندی زیست‌محیطی می‌نامیدند. انگلستان از سال ۱۹۹۱ فعال‌ترین نقش را در تدوین دستورالعمل‌های مربوط به ارزیابی راهبردی محیط زیست داشته است. به‌همین دلیل می‌توان اظهار کرد که انگلستان نقش پیش‌تاز در انجام ارزیابی راهبردی محیط زیست داشته و اصطلاح ارزیابی راهبردی محیط زیست نیز توسط انگلستان رایج شده است. انگلستان همچنین مفهوم جدیدی به نام ارزیابی پایداری را ابداع کرده است. این روش جدید، ارزیابی زیست‌محیطی طرح‌های توسعه را به سطح منطقه‌ای و محلی گسترش می‌دهد (Dalal-Clayton and Sadler, 2000).

پیدایش ارزیابی راهبردی محیط زیست در آفریقای جنوبی به شدت تحت تأثیر روش انجام ارزیابی راهبردی محیط زیست در

پروژه‌ها بوده است. ولی پس از تصویب "قانون مدیریت زیست‌محیطی ملی" در سال ۱۹۹۸، مقررات جدیدی برای تدوین فرآیند ارزیابی سیاست‌ها، طرح‌ها و برنامه‌ها وضع شده است. این امر سبب شد تا ارزیابی راهبردی محیط زیست در طرح‌های آمایش سرزمین بومی شود و ملاحظات پایدار بودن توسعه در طرح‌ها مورد توجه قرار گیرد (DEAT and CSIR, 2000, p.8).

علاوه بر این، هلند و آمریکا دو کشور دیگری هستند که از روش‌های ارزیابی زیست‌محیطی پروژه‌ها برای ارزیابی طرح‌ها و برنامه‌ها نیز استفاده می‌کنند. ولی در سطح بررسی استراتژی‌ها سیستم متفاوتی به نام ارزیابی راهبردی محیط زیست به کار می‌رود. آنچه در سیستم ارزیابی راهبردی محیط زیست هلند بدیع و جالب است، استفاده از روش رده‌بندی است که لایه‌های مختلف در فرایند تصمیم‌گیری را با یکدیگر مرتبط می‌سازد.

در اتحادیه اروپا، الزامات رسمی برای ارزیابی آثار زیست‌محیطی برخی طرح‌ها و برنامه‌ها توسط شورای اروپایی تصویب شده است. براساس این مصوبه که ۱۱ سال تحت بررسی و مذاکره قرار داشت، باید برای طرح‌ها و برنامه‌های مربوط به بخش

■ ارزیابی راهبردی محیط زیست، فرایندی است که در آن به طور منظم و گسترده، اثرات زیست محیطی سیاست‌ها، برنامه‌ها، طرح‌ها و سایر مؤلفه‌های مرتبط با محیط زیست اعم از گزارش‌ها و بیانیه‌های زیست محیطی مورد ارزیابی قرار می‌گیرند (Verheem and Tonk, 2000, pp. 177-182).

■ ارزیابی راهبردی محیط زیست، رویکردی سیستماتیک است که به منظور شناسایی و معرفی و کاهش تبعات نامطلوب اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی ناشی از سیاست‌ها، طرح‌ها و برنامه‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد و در مقابل ارزیابی اثرات زیست محیطی که بر روی فعالیت یا توسعه خاصی متمرکز می‌شود، ارزیابی راهبردی محیط زیست در سطح استراتژیک صورت می‌گیرد (Fuller, 2004).

در میان تعاریف ارائه شده از سوی کارشناسان، تعریف زیر به جامعیت نزدیک تر می‌باشد:

■ ارزیابی راهبردی محیط زیست فرایندی نظام مند و پویا برای ارزیابی کیفیت محیط زیست و پیامدهای زیست محیطی دورنماها و اهداف توسعه‌ای است که به کمک سیاست گذاری‌ها، برنامه‌ها و طرح‌ها تحقق

کشاورزی، جنگل‌داری، شیلات، انرژی، صنعت، حمل و نقل، مدیریت مواد زائد، مدیریت آب، ارتباطات راه دور، گردشگری، برنامه‌ریزی شهری و روستایی و آمایش سرزمین مطالعات ارزیابی راهبردی محیط زیست انجام شود (پوراصغر و زحمت‌کش، ۱۳۸۷، صص ۲۸-۹).

۳- تعاریف و مفاهیم

بررسی‌ها و مطالعات انجام شده پیرامون تعاریف و مفاهیم ارزیابی راهبردی محیط زیست و مؤلفه‌های آن نشان می‌دهد که برداشت‌های مختلفی در این زمینه وجود دارد که هر کدام مفاهیم متفاوتی را از اهداف ارزیابی راهبردی محیط زیست ارائه می‌دهند. این تعاریف عبارت‌اند از:

الف) مفهوم ارزیابی راهبردی محیط زیست

■ ارزیابی راهبردی محیط زیست یک فرایند است که با رویکردی نظام‌مند و نوین به شناسایی، پیش‌بینی و ارزیابی اثرات و پیامدهای زیست محیطی می‌پردازد و آنها را در عالی‌ترین سطوح تصمیم‌گیری (سطح استراتژیک) و در چارچوب استراتژی توسعه و فرایند طرح‌ریزی برنامه‌ها، طرح‌ها و سیاست‌ها به طور جدی و مؤثر مدنظر قرار می‌دهد (IAIA, 2002).

می‌یابند. هدف از انجام ارزیابی راهبردی محیط زیست لحاظ نمودن یکپارچه ملاحظات بیوفیزیکی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌های توسعه می‌باشد (Partidário, 1998, pp. 14-21).

این نوع ارزیابی، پیامدهای تصمیم‌گیری‌های مختلف و اثرات آنها بر محیط زیست و توسعه پایدار را ارزیابی می‌کند و برای تقویت و حمایت از نظام تصمیم‌گیری برپایه رعایت ملاحظات زیست‌محیطی انجام می‌شود. بنابراین، هدف از این ارزیابی بهبود کیفیت تصمیم‌گیری‌هاست (Ahmed, et. al, 2005, pp. 1-4).

ب) مفهوم سیاست - برنامه - طرح - پروژه

رهیافت ارزیابی راهبردی محیط زیست را می‌توان در سطوح مختلف تصمیم‌سازی به کار گرفت. در یک فرایند کامل تصمیم‌سازی، مراحل زیر قابل تفکیک و تعریف هستند.

سیاست: خط‌مشی کلی در سطح تصمیم‌گیری، مقاصد و دیدگاه‌های کلان، با ملاحظه اولویت‌ها، مقررات و سازوکارهای لازم برای رسیدن به اهداف در بلندمدت است.

برنامه: مجموعه‌ای از سازوکارهای تعریف‌شده، به همراه شرح کلی از اقدامات و برآوردهای اولیه از بودجه‌ها در بخش‌های مشخص است که بیانگر اهداف کلی در راستای سیاست‌های مشخص بوده و مسیر و نحوه دستیابی به اهداف را در خطوط کلی مشخص می‌کند.

طرح: مجموعه‌ای از اهداف هماهنگ و زمان‌بندی‌شده برای اجرای سیاست‌ها یا انجام یک اقدام مشخص و پیش‌بینی‌شده در راستای سیاستی معین می‌باشد که شامل اقدامات ضروری در جهت تخصیص منابع بودجه برای تحقق برنامه‌های میان‌مدت است.

پروژه: پروژه مبتنی بر پایه‌ریزی و اجرای عملیات گسترده و مشخص است و با استفاده از بودجه‌های تعیین‌شده جهت نیل به بخشی از اهداف تعریف‌شده در طرح‌ها، برنامه‌ها و سیاست‌های بالادستی، تعریف و اجرا می‌شود.

به عبارت دیگر، یک سیاست شامل تعدادی برنامه است و هر برنامه مشتمل بر تعدادی طرح بوده و هر طرح نیز چندین پروژه را در بر می‌گیرد (Partidário, 1999, p.62).

نکند (Thérivel and Partidário, 1996, p.47)

۲. پایداری اجتماعی

پایداری اجتماعی مستلزم آن است که پیوستگی سطوح و لایه‌های اجتماعی حفظ شود و امکان فعالیت افراد جامعه در راستای اهداف عمومی وجود داشته باشد. علاوه بر این، نیازهای فردی نظیر رفاه عمومی، سلامتی و بهداشت، تغذیه، مسکن و سرپناه، تعلیم و تربیت و مرسومات فرهنگی باید برآورده شود.

۳. پایداری اقتصادی

پایداری اقتصادی مستلزم آن است که در زمان اجرای فرایند توسعه پایدار و انجام فعالیت‌های توسعه‌ای و حرکت در مسیری که به سوی پایداری اجتماعی و زیست‌محیطی می‌رود شرایط اقتصادی جامعه در وضعیتی قابل قبول قرار داشته باشد.

۴- لزوم تحول و ارتقای ارزیابی زیست‌محیطی و به‌کارگیری ابزار نوین ارزیابی راهبردی محیط زیست

وقوع بحران‌های زیست‌محیطی و کم‌یابی منابع، نگرانی‌های زیادی ایجاد نموده که نتیجه آن درک ضرورت لحاظ نمودن

ج) مفهوم پایداری

یکی از ابعاد مهم ارزیابی راهبردی محیط زیست، آن است که اثرات متقابل هر یک از محورهای سه‌گانه توسعه پایدار بر یکدیگر را مورد ملاحظه قرار می‌دهد. پایداری به معنای بقای خصوصیات است و بر این اساس وجود پایداری در یک سیستم نیازهای گسترده و متنوع نسل فعلی و نسل‌های آتی را برآورده می‌سازد. سه جزء پایداری عبارت‌اند از:

۱. پایداری زیست‌محیطی

پایداری زیست‌محیطی مستلزم این است که پس از استفاده از منابع طبیعی، مقدار قابل توجهی از آن، به عنوان سرمایه طبیعی دست‌نخورده باقی ماند. بدیهی است، برای تحقق این امر لازم است که روند تخریب محیط زیست کاهش یابد. بنابراین استخراج منابع تجدیدپذیر نباید از میزانی که قابلیت تجدید دارند (ضریب تجدیدپذیری) تجاوز کند و ضایعات تولید شده توسط انسان، نباید از توان جذب ضایعات توسط طبیعت که برای متعادل کردن وضعیت زیست‌محیطی انجام می‌شود (ضریب خودپالایی) بیشتر شود. علاوه بر این باید استخراج منابع تجدیدناپذیر، کاهش یافته و از حداقل سطح ضروری و مورد توافق، تجاوز

معیارهای زیست‌محیطی در فعالیت‌های توسعه‌ای بوده است. در این راستا یکی از تدابیر اتخاذشده، انجام ارزیابی آثار توسعه بر محیط زیست برای پروژه‌های بزرگ توسعه‌ای است که دارای پیامدهای زیست‌محیطی بااهمیتی می‌باشند. اما این سؤال مطرح می‌شود که آیا با انجام مطالعات زیست‌محیطی برای پروژه‌های بزرگ، ممیزی آنها و حتی التزام عملی به یافته‌های مطالعات ارزیابی، دیگر در عمل شاهد معضلات زیست‌محیطی نخواهیم بود؟

تجربیات اخیر حاکی از آن است که بسیاری از بحران‌های زیست‌محیطی، ناشی از آثار تجمعی^۱، القایی^۲ و هم‌افزایی^۳ آثار تجمعی اغلب از فعالیت‌هایی ناشی می‌شوند که هر یک به تنهایی از اهمیت چندانی برخوردار نیست، اما هنگامی که تجمع حاصل می‌کنند، موجب تغییرات محیط‌زیستی بااهمیتی می‌شوند. برای مثال می‌توان از اقدام فردی میلیون‌ها نفر برای استفاده از وسیله نقلیه شخصی برای رفتن به محل کارشان نام برد که هرچند، خروجی هریک از وسایل نقلیه به تنهایی دارای اثر مهمی نیست، اما زمانی که خروجی آنها با هم جمع

و محاسبه شود، به‌عنوان یکی از عوامل مؤثر در بحران گرمایش جهانی مطرح می‌شوند (Kalf, 1995, p.84). نمونه دیگر، خروجی فاضلاب‌های صنعتی و خانگی هزاران واحد صنعتی و خانوار در حوضه یک اکوسیستم تالابی است که در نگاه اول، حجم فاضلاب هیچیک از واحدهای صنعتی یا خانگی را نمی‌توان در نابودی تالاب، عامل اصلی تلقی کرد، ولی وقتی که مجموع فاضلاب‌های خانگی و صنعتی در نظر گرفته می‌شود، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عوامل تخریب تالاب محسوب می‌شود.

بنابراین فعالیت‌های تجمعی، اقدامات کوچک و تکراری هستند که در بستر زمان و مکان متمرکز می‌شوند، مانند سدهای کوچکی که در مسیر یک رودخانه برای تولید انرژی برق - آبی احداث می‌شوند، یا توسعه پایان‌ناپذیر شبکه آبراهه‌ها و راه‌ها که در نگاه اول هیچ یک از سدهای کوچک، آبراهه‌ها و راه‌های احداث‌شده به‌تنهایی اثر مهمی ندارند، اما زمانی که مجموعه آنها بررسی شود، شاهد آثار مهمی خواهیم بود.

آثار تجمعی به صورت القایی نیز می‌توانند بروز یابند. به‌عنوان مثال با احداث یک بزرگراه، کاربری‌های اطراف بزرگراه نیز تغییر می‌کنند. یا با گسترش شبکه

1. Cumulative Effects
2. Induced Effects
3. Synergic Effects

کشورها فهرستی از پروژه‌های بزرگی که نیازمند ارزیابی اثرات زیست‌محیطی می‌باشد، تهیه شده است و اگر پروژه‌ای در فهرست مورد اشاره قرار گیرد، ملزم به ارائه گزارش ارزیابی زیست‌محیطی خواهد بود. با وجود سودمندی ارزیابی اثرات زیست‌محیطی جهت تعدیل پیامدهای محیط زیستی در سطح پروژه^۴، از آنجا که این نوع از ارزیابی‌های اثرات زیست‌محیطی پس از تصویب و طراحی پروژه به کار می‌رود و در بهترین حالت، طرح‌های از قبل نوشته‌شده را مورد ارزیابی قرار می‌دهد، نوعی رهیافت منفعلانه در نظام برنامه‌ریزی محسوب می‌شود و در زمره انواع رویکردهای «انتهای چرخه»^۵ محسوب می‌شود. حال آنکه ماهیت پیامدهای زیست‌محیطی بیانگر آن است که رهیافت‌های مورد نیاز می‌باید فعال و جامع بوده و در سطوح مختلف در فرایند برنامه‌ریزی وارد شوند (Owen and Ashley, 1999, p.71).

از سوی دیگر، پروژه‌های اجرایی منفرد، نتیجه یک نظام تصمیم‌گیری می‌باشند و چه بسا تغییر در اطلاعات ورودی به نظام تصمیم‌گیری، تصمیماتی متحده در قالب خط مشی‌ها، طرح‌ها، برنامه‌های عملیاتی و

حمل‌ونقل به مناطقی که قابل دسترسی نیستند، نواحی جدیدی که پتانسیل تبدیل به کاربری مسکونی و شهری دارند، به وجود خواهند آمد که هریک از این کاربری‌های جدید می‌توانند پیامدهای زیست‌محیطی متعددی را به همراه داشته باشند (Mariott, 1997, p.25).

اقداماتی که انسان در محیط زیست انجام می‌دهد، علاوه بر آثار ذکرشده، دارای اثر ترکیبی یا هم‌افزایی نیز می‌باشند. اثر هم‌افزایی جهت تضعیف یا تقویت آثار بر یکدیگر می‌باشد که اگر این ترکیب شدن در جهت کاهش کیفیت محیط زیست عمل کند، باید مورد ملاحظه قرار گیرد.

با توجه به توضیحات ارائه‌شده، آثار فعالیت‌های انسانی بر کیفیت محیط زیست را می‌توان به صورت زیر طبقه‌بندی کرد:

۱. آثار پروژه‌های منفرد بزرگ مقیاس

۲. آثار تجمعی

۳. آثار ترکیبی (هم‌افزایی)

بر این اساس، یکی از ابزارهای مؤثری که برای بررسی فعالیت‌های انسانی بر محیط زیست متداول شده است، فرایند ارزیابی آثار توسعه بر محیط زیست می‌باشد. آغاز کارکرد ارزیابی اثرات زیست‌محیطی در سطح پروژه‌های منفرد است که در بسیاری از

در نهایت پروژه‌های اجرایی را نیز دچار تغییر سازند. علاوه بر این از آنجا که آثار تجمعی و هم‌افزایی، نتیجه عمل چند متغیر از طریق سازوکارهای تجمیع، القا و ترکیب می‌باشند، بررسی آنها نیز مستلزم رویکردهایی می‌باشد که قادرند اثر متغیرها را به صورت تجمعی و ترکیبی محاسبه نمایند. بنابراین، چنین رویکردی باید دارای ماهیت راهبردی باشد و در سطوح مختلف نظام برنامه‌ریزی عمل کند، زیرا این برنامه‌ها هستند که به دلیل جامعیت و جایگاه اثرگذاری می‌توانند فعالیت‌های مختلف را در مسیر صحیحی هدایت کنند.

چنین نواقصی، لزوم تحول و ارتقای ارزیابی اثرات زیست‌محیطی از سطح پروژه را به نحوی که ویژگی پیشگیری‌کننده و خصلت فعال آن را محقق سازد، ضروری می‌نماید و در این راستا، یکی از تحولات اساسی، ارتقای کاربرد ارزیابی اثرات زیست‌محیطی به سطوح راهبردی یعنی سطوح مختلف فرایند برنامه‌ریزی می‌باشد که تحت عنوان ارزیابی راهبردی محیط زیست مورد بحث قرار می‌گیرد (پناهنده، ۱۳۸۲، صص ۷۰-۶۳).

ارزیابی راهبردی محیط زیست، ابزاری جدید در نظام تصمیم‌گیری زیست‌محیطی

قلمداد می‌شود. ارزیابی راهبردی محیط زیست ابزاری است که عواقب محیط زیستی تصمیم‌گیری‌ها در سطوح مختلف برنامه‌ریزی، اعم از سیاست‌گذاری، قانون‌گذاری، طرح‌ریزی و برنامه‌های عملیاتی را که در مجموع به‌عنوان سطوح راهبردی طبقه‌بندی می‌گردند مورد ارزیابی قرار می‌دهد (Sadler and Verheem, 1996, p.142). مفهوم ارزیابی راهبردی محیط زیست به دنبال تلاش‌های انجام شده جهت تحقق توسعه پایدار شکل گرفته است و وجه مشخصه این ارزیابی، توانایی آن در بررسی آثار تجمعی، هم‌افزایی و القایی در محدوده برنامه‌ریزی تعریف شده می‌باشد (Partidário, 1998).

۵- اصول و مبانی ارزیابی راهبردی محیط زیست

به منظور اثربخشی و کارایی بیشتر، ارزیابی راهبردی محیط زیست از انعطاف بالایی برخوردار است و به‌طور مشخص از اصول خاصی پیروی نمی‌کند، اما مبانی کلی آن به شرح زیر است.

۱. ارزیابی راهبردی محیط زیست از مفهوم پایداری مشتق شده است و بر مسائل و موضوعات اصلی توسعه پایدار تمرکز می‌نماید.

جایگزین، تعریف و انتخاب شوند، اعمال می‌شود و حفظ تعادل میان شرایط اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی را لحاظ می‌کند.

۱۰. ارزیابی راهبردی محیط زیست شامل اقدامات احتیاطی و بهبود مستمر است. (Brown and Théritel, 2000, pp.183-190 & Partidário, 2009)

۶- جایگاه ارزیابی راهبردی محیط زیست در مقایسه با ارزیابی اثرات زیست‌محیطی

ارزیابی زیست‌محیطی مبتنی بر تمرکز روی تبعات منفی و مثبت یک پروژه مشخص توسعه‌ای در مرحله طراحی است. نقش ارزیابی راهبردی محیط زیست آن است که پیش از تدوین طرح‌های توسعه‌ای، به تصمیم‌گیران اجازه می‌دهد که به طور مؤثری ارتقا و پیشرفت در هر یک از محورهای توسعه پایدار را مورد توجه قرار دهند. همان‌طور که در نمودار شماره (۱) آمده است، ارزیابی اثرات زیست‌محیطی برای تحلیل تبعات توسعه بر شرایط اقتصادی - اجتماعی و زیست‌محیطی استفاده می‌شود، در حالی که ارزیابی راهبردی محیط زیست می‌تواند در تبیین اثرات فرصت‌ها و محدودیت‌های شرایط اقتصادی - اجتماعی و زیست‌محیطی بر روی مسائل مرتبط با فرایند

۲. ارزیابی راهبردی محیط زیست، فرایندی مشارکتی است و از مشارکت و همکاری تمامی دست‌اندرکاران و ذی‌نفعان، در همه مراحل استقبال می‌کند.

۳. ارزیابی راهبردی محیط زیست فرایندی استراتژیک است که با شکل‌گیری طرح و یا برنامه آغاز می‌شود.

۴. ارزیابی راهبردی محیط زیست امکانات و محدودیت‌هایی را که محیط زیست در برنامه‌ها و طرح‌ها دارد، شناسایی می‌کند.

۵. ارزیابی راهبردی محیط زیست سطح کیفیت محیط زیست و محدودیت تغییرات قابل قبول را مد نظر قرار می‌دهد.

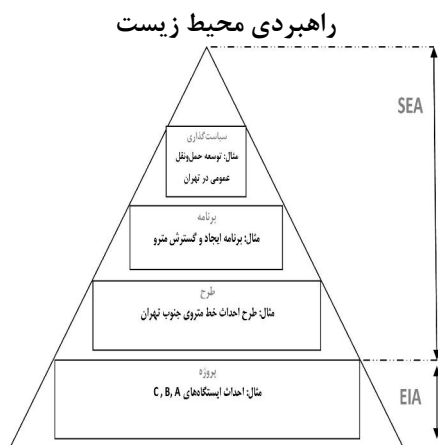
۶. ارزیابی راهبردی محیط زیست فرایند انعطاف‌پذیری است، که دارای قابلیت سازگاری با طرح‌های توسعه‌ای است.

۷. حوزه عمل ارزیابی راهبردی محیط زیست، در قالب فرایندهای زیست‌محیطی وسیع‌تر تعریف می‌شود و تأثیرات واقعی تصمیم‌ها را شناسایی می‌کند.

۸. ارزیابی راهبردی محیط زیست بخشی از یک رویکرد پلکانی برای ارزیابی و مدیریت زیست‌محیطی است و پایدارترین گزینه‌های تصمیم‌سازی را شناسایی و انتخاب می‌کند.

۹. ارزیابی راهبردی محیط زیست در موقعیت و شرایطی که باید سناریوهای

نمودار شماره (۲) - جایگاه و حوزه فعالیت ارزیابی اثرات زیست محیطی و ارزیابی

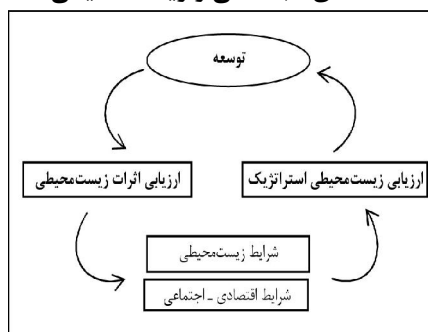
ظرفیت سازی ارزیابی زیست محیطی استراتژیک در ایران، (۱۳۸۵)

بنابراین، در صورتی که ارزیابی راهبردی محیط زیست، در جریان حرکت به سمت پایداری مورد استفاده قرار گیرد، در چنین شرایطی جامعه در یکپارچه سازی و تلفیق ابعاد زیست محیطی، اقتصادی و اجتماعی در فرایند طراحی، برنامه ریزی و سیاست گذاری موفق تر خواهد بود.

تغییر رویکرد بر مبنای ارزیابی اثرات زیست محیطی به رویکرد ارزیابی راهبردی محیط زیست به دلیل نیازهای متعدد رخ داده است. هدف رویکرد بر مبنای ارزیابی اثرات زیست محیطی نشان دادن تبعات منفی پروژه های مشخص تحت ارزیابی اثرات زیست محیطی در زمانی است که دستیابی به مفهوم اجمالی پایداری، مورد نیاز باشد

توسعه استفاده شود. بر این اساس، در نمودار شماره (۱)، جایگاه متفاوت عملکرد ارزیابی اثرات زیست محیطی و ارزیابی راهبردی محیط زیست، نشان داده شده است (CSIR, 1996).

نمودار شماره (۱) - جایگاه ارزیابی اثرات زیست محیطی و ارزیابی راهبردی محیط زیست در ارتباط با توسعه و شرایط اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی

(CSIR, 1996)

لازم به ذکر است، ارزیابی راهبردی محیط زیست اگرچه دارای ریشه ها و اصول مشترک با ارزیابی اثرات زیست محیطی است، ولی ارزیابی اثرات زیست محیطی معمولاً در سطح پروژه صورت می گیرد و ارزیابی راهبردی محیط زیست به سطوح بالاتری از تصمیم گیری ها می پردازد و در مراحل سیاست گذاری ها، برنامه ها و طرح ها، انجام می شود (Dalkmann, et. al, 2004, pp. 385-402). طبقه بندی مذکور در نمودار شماره ۲، نشان داده شده است.

۷- کاربرد ارزیابی راهبردی محیط زیست

به کارگیری رهیافت ارزیابی راهبردی محیط زیست به عنوان ابزار ارزیابی می تواند به کمک تلفیق معیارهای پایداری در برنامه ها و طرح های کلان، نقش اساسی را در دستیابی به توسعه پایدار ایفا نماید. ارزیابی راهبردی محیط زیست در زمینه های زیر انجام می شود:

- سیاست ها، برنامه ها و طرح های بخشی؛
- طرح های مربوط به کاربری اراضی و آمایش سرزمین؛
- برنامه های توسعه منطقه ای؛ همچون مدیریت مناطق ساحلی و توسعه گردشگری؛
- استراتژی های مدیریت منابع طبیعی، همچون جنگل ها و مراتع، شیلات، کشاورزی، صنایع و معادن؛
- فعالیت های سرمایه گذاری و اعطای وام، همچون طرح های مدیریت مواد زائد؛
- کمک های بین المللی و اعطای اعتبارات توسعه ای؛ همچون طرح های توسعه انرژی های تجدید پذیر.

(Jiliberto, 2007, pp. 211-234 & Caratti, et. al, 2004, p. 103)

(Thérivel, et. al, 1992, p.148). از آنجا که کاربرد ارزیابی راهبردی محیط زیست فراتر از سطح یک پروژه است، ارزیابی تبعات مثبت و منفی سیاست ها، طرح ها، برنامه ها و تنظیم دیدگاه ها و اهداف دستیابی به پایداری در تصمیم سازی های آینده، با تبدیل و توسعه رویکردی بر مبنای ارزیابی اثرات زیست محیطی به ارزیابی راهبردی محیط زیست، تسهیل خواهد شد. در این راستا، مهم ترین تغییر و تحول راهبردها، در نگاره شماره (۱) تشریح شده است.

نگاره شماره (۱) - تغییر و تحول در راهبردها (از شرایط حاضر به شرایط

مطلوب)

از	به
اجرای یک طرح جامع	طراحی یک نظام گام به گام برای اعمال سازوکارهای هماهنگ
اتخاذ تصمیمات و راه حل های انعطاف ناپذیر	اتخاذ سازوکارهای انعطاف پذیر به منظور هماهنگ سازی فعالیتها
استراتژی های غیر قابل تغییر	انتخاب استراتژی های پویا و مستمر
مدیریت مبتنی بر اسناد و سوابق	تأکید بر مدیریت آزمایشگر و خطرپذیر
تصدی همه مسئولیتها در دولت	مشارکت گسترده در اجرای فعالیتها
برنامه ریزی های محدود و انجام پژوهش های بخشی	برنامه ریزی یکپارچه، بر اساس همکاری های بین بخشی
تمایل به پروژه های بزرگ و هزینه بر	تمایل به پروژه های کوچک و زودبازده
(که بعضاً نیاز به مساعدت های خارجی دارند)	(صرفه جویی و سرمایه گذاری های ملی)

(ظرفیت سازی ارزیابی زیست محیطی استراتژیک در ایران، ۱۳۸۵)

۸- مزایای ارزیابی راهبردی محیط زیست

نقش ارزیابی راهبردی محیط زیست با توجه به جایگاه آن در فرایند تصمیم‌سازی مشخص می‌شود. ارزیابی راهبردی محیط زیست در ارزیابی برنامه، طرح و سیاست‌های مطرح شده که در حال بهره‌برداری، گسترش و توسعه است، یا در تعریف و برآورد یک سیاست، طرح یا برنامه در طول تدوین آن مورد استفاده قرار می‌گیرد. این مزیت، به مرحله مورد نظر در فرایند تصمیم‌سازی بستگی دارد که ارزیابی راهبردی محیط زیست مسئولیت ارزیابی آن را بر عهده دارد. علاوه بر این، ارزیابی راهبردی محیط زیست می‌تواند در زمانی که اهداف اولیه، به شرح و تفسیر شرایط زیست‌محیطی موجود می‌پردازند، نقشی حمایتی ایفا کند و یا زمانی که تمرکز بر ترکیب ملاحظات اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی معطوف می‌باشد، نقش تلفیق‌کننده را ایفا نماید (Kørnø and Thissen, 2000, pp. 191-200).

همچنین در راستای یکپارچه‌سازی اهداف اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی در فرایند برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری، ارزیابی راهبردی محیط زیست دارای

پتانسیل همکاری در اجرا و تحقق اهداف توسعه پایدار است. ضمن آنکه، ارزیابی راهبردی محیط زیست قادر است سیستم برنامه‌ریزی جامع را بهبود بخشد و اهداف تعیین‌شده در فرایند برنامه‌ریزی، مانند تشخیص مکان مناسب برای توسعه و ارزیابی گزینه‌های متفاوت برنامه‌ها، طرح‌ها و سیاست‌ها، را هدایت کند (Thérivel and Partidário, 1996, p.74).

مزایای بارز و آشکار ارزیابی راهبردی محیط زیست عبارت است از:

۱- ارزیابی راهبردی محیط زیست، با انجام موارد زیر می‌تواند ارزیابی اثرات زیست‌محیطی را مستحکم و کارآمد نماید.

■ ارزیابی راهبردی محیط زیست در مقایسه با موارد پیشنهادی از سوی ارزیابی اثرات زیست‌محیطی، به گستره وسیعی از گزینه‌های متنوع‌تر توجه می‌کند.

■ ارزیابی راهبردی محیط زیست، در راستای شناسایی محدودیت‌های محیطی و تعیین تغییرات قابل قبول در بستر فعالیت‌های توسعه‌ای، به بررسی اثرات تجمعی می‌پردازد.

■ ارزیابی راهبردی محیط زیست، زمینه حفظ و بهبود سطح کیفیت محیط زیست را که توسط ارزیابی اثرات

طرح‌ها و سیاست‌ها را در پی داشته باشد (Therivel, et. al., 1992, p.203).

۹- فرایند ارزیابی راهبردی محیط زیست

به طور کلی در حال حاضر مدل یا روش‌شناسی جامع و واحدی که متخصصان مربوطه در کشورهای مختلف بتوانند بر اساس آن عمل کنند، وجود ندارد. اما بسیاری از روش‌های متداولی که در حال حاضر مورد استفاده قرار می‌گیرند، بر مبنای چارچوب و زیربنای مشترکی پایه‌ریزی شده‌اند. بر این اساس الگوی متداول عمومی فرایند ارزیابی راهبردی محیط زیست در کشورهای مختلف را می‌توان به ترتیب مراحل مطالعاتی زیر بیان نمود:

۱. تعیین اهداف و استراتژی‌های توسعه و شناسایی گزینه‌های کلی طرح‌ها، برنامه‌ها و سیاست‌ها؛
۲. غربالگری طرح‌ها، برنامه‌ها و سیاست‌ها جهت تعیین موارد نیاز یا عدم نیاز به ارزیابی راهبردی محیط زیست با توجه به پیامدهای زیست‌محیطی؛
۳. تعیین محدوده جزئیات و تعیین سطوح پوشش طرح‌ها، برنامه‌ها و سیاست‌ها برای شناسایی مسائل عمده استراتژیک و اثر

زیست‌محیطی تعیین شده است، تسهیل می‌کند.

۲- ارزیابی راهبردی محیط زیست می‌تواند به جای جبران مقطعی تخریب‌های زیست‌محیطی، به علل و دلایل تخریب محیط زیست بپردازد.

۳- ارزیابی راهبردی محیط زیست می‌تواند در یکپارچه‌سازی و انسجام مفهوم پایداری در راستای تصمیم‌گیری‌های کلان، تعیین محدودیت‌های تغییرات قابل قبول، تشخیص اهداف و شاخص‌های پایداری و تضمین فرایند توسعه در چارچوب محدودیت‌های پایداری، ما را یاری دهد.

۴- ارزیابی راهبردی محیط زیست می‌تواند برای سطوح پایین‌تر تصمیم‌سازی و برنامه‌ریزی، تمهیدات لازم را مهیا نماید.

۵- ارزیابی راهبردی محیط زیست می‌تواند ملاحظات موجود در زمینه‌های اجتماعی - اقتصادی و زیست‌محیطی را در تصمیم‌گیری در سطوح برنامه، طرح و سیاست، در اختیار ما قرار دهد.

۶- ارزیابی راهبردی محیط زیست بر پایه مشارکت همگانی، فعالیت سازمان‌های غیردولتی و سایر نهادها، بنا نهاده شده است که این امر می‌تواند اقبال عمومی از برنامه‌ها،

آنها بر منابع اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی؛

۴. ارزیابی وضعیت منابع؛ اعم از شناسایی اهداف، معیارها و شاخص های پایداری، شناخت امکانات و محدودیت های زیست محیطی، شناسایی آثار کلیدی زیست محیطی و گستره آنها؛

۵. تدوین و تنظیم دستورالعمل ها و پارامترهای پایداری محیط زیست برای ارزیابی طرح ها، برنامه ها و سیاست ها و پیشنهاد چگونگی اجرای آنها برای کاهش تهدیدها و تقویت فرصت های زیست محیطی؛

۶. توسعه و ارزیابی طرح ها و برنامه های جایگزین با توجه به اثرات و پیامدهای زیست محیطی؛

۷. تصمیم گیری در خصوص ارزیابی جوانب مثبت و منفی چارچوب پایداری زیست محیطی و پیش نویس نهایی طرح ها، برنامه ها و سیاست ها با توجه به پیامدهای زیست محیطی آنها؛

۸. ارائه طرح های استراتژیکی اجرا، پایش و ممیزی طرح ها، برنامه ها و سیاست ها و پیشنهاد ارزیابی اثرات زیست محیطی برای پروژه های مورد نیاز؛

۹. اجرای طرح ها، برنامه ها و سیاست ها همراه با پایش شرایط زیست محیطی متأثر و

ممیزی سودمندی آنها در صورت اجرای کارآمد ارزیابی راهبردی محیط زیست (Nilsson and Dalkmann, 2001, pp. 305-327 & Dalkmann, et. al, 2004, pp. 385-402).

۱۰- قوانین و مقررات ارزیابی راهبردی محیط زیست در کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه

رویکرد ارزیابی راهبردی محیط زیست طی پانزده سال اخیر، به عنوان یک ابزار مهم سیاست گذاری در اداره امور داخلی کشورهای مختلف مطرح بوده است، چراکه امروزه رعایت ملاحظات زیست محیطی در ارتباط با سطوح تصمیم گیری و سیاست گذاری استراتژیک، ضرورتی اساسی در راستای دستیابی به توسعه پایدار اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی به شمار می آید. افزایش آگاهی جامعه متخصصین ارزیابی اثرات زیست محیطی نسبت به اثربخشی فرایند تصمیم گیری با استفاده از ارزیابی راهبردی محیط زیست در عالی ترین مقاطع سیاست گذاری، منجر به تشکیل و تقویت مباحث علمی در مراکز تحقیقاتی ذی ربط در سطح بین المللی و بهره مندی از راهکارهای علمی مناسب در این خصوص شده است که

وضع قوانین مربوط به ارزیابی راهبردی محیط زیست را در کشورهای توسعه یافته در پی داشته است و البته علی‌رغم آن هنوز بسیاری از کشورهای در حال توسعه جهان فاقد قوانین و مقررات جدی و منسجم در این زمینه می‌باشند.

در خصوص آن دسته از کشورهایی که دارای این قوانین و مقررات می‌باشند، می‌توان اذعان کرد که با توجه به وضعیت قوانین ارزیابی راهبردی محیط زیست در سطح بین‌المللی، قوانین مذکور در واقع شکل دینامیک و انعطاف‌پذیری از قوانین ارزیابی اثرات زیست‌محیطی در سطح برنامه‌ریزی استراتژیک می‌باشند و تنها با اعمال تغییراتی در چارچوب روش‌شناسی ارزیابی اثرات زیست‌محیطی، جایگاه آن در سلسله مراتب برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری، به سطوح فوقانی‌تر انتقال یافته است.

آنچه در درجه اول جهت نهادینه‌سازی ارزیابی راهبردی محیط زیست مهم به نظر می‌رسد، انتقال، اتخاذ و انطباق قوانین ارزیابی راهبردی محیط زیست با توجه به نیازهای خاص حاکم بر هر کشور می‌باشد. با توجه به تفاوت‌های ماهوی بین نظام حقوقی و قانونی دو گروه کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه در خصوص ارزیابی راهبردی

محیط زیست زمینه‌های کاربردی این قوانین در سه حوزه منطقه‌ای، بخشی و منطقه‌ای - بخشی می‌باشد. حوزه بخشی دربرگیرنده طیف وسیعی از سیاست‌ها، طرح‌ها و برنامه‌ها در قالب فعالیت‌های تولیدی و خدماتی است که در افریقای جنوبی به کارگیری این قوانین در این محدوده می‌باشد، حوزه منطقه‌ای به چگونگی اتخاذ تصمیمات سیاسی - اداری کشور مربوط می‌شود و مقیاس‌های متفاوتی از سطوح خرد تا کلان اعم از ناحیه‌ای، منطقه‌ای و ملی را در بر می‌گیرد که به‌کارگیری قوانین با توجه به دستورالعمل‌های موجود در این کشور که به جنبه‌های فیزیکی - اکولوژیکی در سطح محلی تأکید دارد، در این حوزه صورت می‌گیرد. در حوزه منطقه‌ای - بخشی که کاربردهای هر دو حوزه را شامل می‌شود می‌توان به قوانین کشور امریکا اشاره کرد.

بررسی‌های صورت گرفته نشان می‌دهد کشورها از لحاظ الزامات قانونی در مورد ارزیابی راهبردی محیط زیست به ۳ دسته تقسیم می‌شوند: کشورهایی که دارای قوانین رسمی و خاصی در زمینه ارزیابی راهبردی محیط زیست هستند، مانند هلند و امریکا، کشورهایی که فاقد هرگونه الزام رسمی و قانونی در خصوص ارزیابی راهبردی محیط

زیست هستند، مانند ایران و چین، کشورهایی که دارای قوانین رسمی برای ارزیابی راهبردی محیط زیست نیستند، اما از روش‌های غیررسمی برای دخالت دادن ملاحظات زیست‌محیطی در تصمیم‌گیری‌ها استفاده می‌کنند، مانند انگلستان (منوری و خوش‌منش‌زاده، ۱۳۸۶، صص ۴۴-۳۸).

۱۱- عمده‌ترین موانع و محدودیت‌های توسعه و اجرای ارزیابی راهبردی محیط زیست

۱. عدم وجود سیاست مشخص و مورد توافق؛
۲. هم‌راستا نبودن سیاست‌ها و جهت‌گیری‌های توسعه بخش صنعت و اهداف محیط زیست؛
۳. فقدان اطلاعات پایه‌ای برای تصمیم‌گیری استراتژیک و فقدان نظام مدیریت یکپارچه که لازمه و پیش‌نیاز اجرای مؤثر ارزیابی راهبردی محیط زیست می‌باشد.
۴. نامشخص بودن جایگاه واقعی ارزیابی راهبردی محیط زیست در نظام برنامه‌ریزی کشور به لحاظ حقوقی، قانونی، ساختاری و عملکردی؛
۵. ناپایداری نظام تصمیم‌گیری کلان کشور و انحصار در تصمیم‌گیری؛

۶. عدم ارتباط ارگانیک بین نهادهای اجرایی، تصمیم‌گیرنده، برنامه‌ریز، پژوهشی و آموزشی کشور؛

۷. عدم اطلاع، اشراف و آگاهی کافی تصمیم‌گیرندگان و برنامه‌ریزان کشور از ضرورت، جایگاه و منافع ارزیابی راهبردی محیط زیست؛

۸. نامشخص بودن چارچوب و فرایند متدولوژیک ارزیابی راهبردی محیط زیست در کشور.

۹. مهم‌تر از همه اینکه آیا ارزیابی راهبردی محیط زیست تنها برای آینده طراحی خواهد شد یا سیاست‌های بازسازی، احیا و بازتوزیع مکانی را ملحوظ خواهد داشت. در این صورت، بر عدم قطعیت برنامه‌ریزی با توجه به ظرفیت‌های موجود افزوده خواهد شد که خود مانعی عمده در راستای ظرفیت‌سازی و نهادینه‌سازی آن محسوب می‌گردد.

در این میان مسائل مربوط به نظام‌مندسازی و نهادینه‌سازی حقوقی، اجرایی و رسمی ارزیابی راهبردی محیط زیست در کشور ما از جایگاهی ویژه برخوردار است که مستلزم ظرفیت‌سازی لازم و شایسته خواهد بود. مواردی از قبیل درک نیازها و ضرورت‌های واقعی ارزیابی راهبردی

اجتماعی و فرهنگی کشور، نسبت به نهادینه‌سازی امور حقوقی ارزیابی راهبردی محیط زیست اقدام نمود.

بدیهی است بدین ترتیب قادر خواهیم بود با وضع قوانین و مقررات و موازین نظارتی شایسته، نسبت به تعیین و تفکیک وظایف دستگاه‌های نظارت عالی کشور همچون سازمان بازرسی کل کشور، فعالیت‌های مقتضی را سازماندهی نماییم.

فرجام

به منظور تحقق اهداف توسعه پایدار در کشور و دستیابی به توسعه همه‌جانبه اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی، شایسته است که تقویت مبانی علمی، حقوقی و اجرایی ارزیابی راهبردی محیط زیست به طور جدی، مورد توجه تصمیم‌گیران و سیاست‌گذاران کشور قرار گیرد. بر این اساس، جهت اثربخشی قوانین، مقررات و ضوابط الزام‌آور حقوقی آن در ارکان تصمیم‌سازی و سیاست‌گذاری کشور، پیشنهادهای زیر ارائه می‌گردد:

هرچند قوانین و مقررات موجود در ارتباط با محیط زیست کشور، قابلیت جلوگیری و کنترل فعالیت‌های مخرب و آلوده‌کننده محیط زیست و نظارت بر مطالعات زیست‌محیطی و ارزیابی اثرات

محیط زیست در کشور، اولویت‌بندی نیازهای هر بخش توسعه، پهنه‌بندی کشور به مناطق حساس از نظر ضرورت اتخاذ و اجرای ارزیابی راهبردی محیط زیست، تدوین ساختار و فرایند ارزیابی راهبردی محیط زیست به تفکیک بخش‌های توسعه، ایجاد پایگاه اطلاعات ارزیابی راهبردی محیط زیست در کشور و در نهایت اتخاذ چارچوب مناسب حقوقی و قانونی برای اجرای مؤثر ارزیابی راهبردی محیط زیست، پایه فکری نهادینه‌سازی ارزیابی راهبردی محیط زیست را فراهم خواهد ساخت. آنچه در این خصوص شایان ذکر است، ضرورت تعریف جایگاه حقوقی ارزیابی راهبردی محیط زیست در نظام قانونگذاری کشور (قوه مقننه) در رابطه با عرصه‌های مختلف سیاست‌گذاری کلان از طریق تنظیم لوایح ویژه در حوزه عمل هر یک از سازمان‌ها، وزارت‌خانه‌ها و دستگاه‌های اجرایی سیاست‌گذار و تصمیم‌گیرنده و طرح و تصویب چنین موضوعاتی در مجلس شورای اسلامی و حتی شورای عالی حفاظت محیط زیست کشور می‌باشد. تحت چنین شرایطی می‌توان با پایه‌گذاری یک نظام حقوقی در رابطه با پیاده‌سازی رویکرد ارزیابی راهبردی محیط زیست و الزام به اجرای ملزومات آن در فرایند برنامه‌ریزی‌های توسعه اقتصادی،

زیست محیطی در زمینه طرح‌ها را دارد؛ اما تهیه، تدوین و تصویب یک قانون ویژه ارزیابی راهبردی محیط زیست در کشور، لازم و ضروری به نظر می‌رسد. بنابراین شایسته است ارزیابی راهبردی محیط زیست به عنوان یک ضرورت قانونی در کلیه سیاست‌ها و برنامه‌ریزی‌های توسعه در برنامه کار وزارتخانه‌ها و سازمان‌های مرتبط قرار گیرد.

بدیهی است که این امر با آموزش گروهی از متخصصان وابسته به سازمان‌ها، نهادها و بخش‌های مختلف درون کشور و تبدیل این گروه به هسته تخصصی مرکزی برای تولید چارچوب‌های حقوقی و فنی لازم میسر خواهد شد.

۱. با توجه به مطالعات صورت گرفته، قوانین مرتبط با ارزیابی زیست محیطی پروژه‌ها در کشور به صورت قوانین مشروط، برنامه‌ای و کوتاه مدت می‌باشند که لازم است جهت اجرای بهتر و مؤثرتر، در آینده به صورت قوانین دائمی و بلندمدت درآیند.

۲. شایسته است توجه بیشتری به جاری ساختن تفکر ارزیابی راهبردی محیط زیست در نظام آمایش سرزمین و برنامه‌های پنج

ساله توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور معطوف شود.

۳. ضروری است جایگاه واقعی ارزیابی راهبردی محیط زیست در ساختار تشکیلاتی کشور تبیین شده و در صورت امکان شورای عالی ارزیابی راهبردی محیط زیست، تأسیس شود.

۴. پیشنهاد می‌شود متولی اصلی اجرای قانون ارزیابی راهبردی محیط زیست در کشور مشخص گردد.

۵. به نظر می‌رسد ظرفیت‌سازی بنیادی جهت بومی نمودن و انطباق رویکردهای متفاوت ارزیابی راهبردی محیط زیست با شرایط حاکم بر کشور ضروری باشد، چراکه این امر خود عامل مهمی در اتخاذ، اعمال و اثربخشی تکنیک‌های ارزیابی راهبردی محیط زیست در کشور خواهد بود.

بنابراین توصیه می‌شود الگوهای سازگار با شرایط ایران به منظور ادغام ارزیابی راهبردی محیط زیست در سطوح کلان برنامه‌ریزی، به خصوص در حوزه‌های صنعت و

امور توسعه زیربنایی کشور، تهیه و تدوین شود.

پایه ریزی نظام اطلاع رسانی ارزیابی راهبردی محیط زیست در کشور جهت بسترسازی مناسب برای تصمیم‌گیری‌های استراتژیک و افزایش سطح آگاهی تصمیم‌گیران و برنامه‌ریزان کشور از منافع بهره‌مندی از ارزیابی راهبردی محیط زیست ضروری است، چراکه کمبود اطلاعات پایه و

اساسی تصمیم‌گیران، زمینه‌ساز اتخاذ تصمیمات مبتنی بر نوع ذهنیت و گرایشات سلیقه‌ای افراد تصمیم‌گیر خواهد شد که در نهایت منجر به کاهش و افت کیفیت محیط زیست می‌شود.

ضمن آنکه روند آگاه‌سازی عموم مردم و مسئولین از پیامدهای منفی اثرات برنامه‌ها و سیاست‌های کلان بر محیط زیست که بعضاً غیرقابل جبران می‌باشند، می‌تواند با ارائه توصیه‌ها و راه‌حل‌های ایشان برای به‌کارگیری تمهیدات جلوگیری از این پیامدها و به حداقل رسانیدن آنها با کمک ارزیابی اثرات زیست محیطی، اقدام مؤثری در بهبود شرایط فعلی باشد.

۱. پیشنهاد می‌شود جهت اشاعه

ارزیابی راهبردی محیط زیست، در دانشگاه‌ها و سایر مؤسسات

آموزش‌عالی، برنامه‌های درسی نظام‌مند تهیه و تدوین شود.

۲. توصیه می‌شود برای کارشناسان دستگاه‌های تصمیم‌گیر و تصمیم‌ساز در زمینه ارزیابی راهبردی محیط زیست، برنامه‌های آموزشی (توانمندسازی) تهیه، تدوین و اجرا شود.

منابع فارسی

۱. پناهنده، محمد (۱۳۸۲)، "ارزیابی راهبردی محیط زیست، رویکرد برنامه‌ای به ارزیابی نشانده‌های محیط‌زیست"، *فصلنامه محیط‌شناسی*، شماره ۳۲.
۲. پوراصغر سنگاچین، فرزاد و جواد زحمت‌کش ممتاز (۱۳۸۷)، "ارزیابی راهبردی محیط زیست رهیافتی جهت ارتقای شاخص‌های توسعه پایدار در ایران"، *فصلنامه محیط و توسعه*، شماره ۲.
۳. پروژه ظرفیت‌سازی ارزیابی زیست محیطی استراتژیک در ایران، ۱۳۸۵، *گزارش چارچوب نظام ملی ارزیابی زیست محیطی استراتژیک*.
۴. منوری، مسعود و بهنوش خوش‌منش‌زاده (۱۳۸۶)، "تجزیه و تحلیل قوانین و مقررات ارزیابی زیست محیطی استراتژیک در کشورهای توسعه یافته، در حال توسعه و نیازسنجی آن در ایران"، *فصلنامه محیط‌زیست*، شماره ۴۵.

منابع لاتین

5. Ahmed, Kulsum; Jean Roger Mercier and Rob Verheem (2005), "Strategic

- www.iema.net/readingroom/all_documents?filter=175&aid=167
11. International Association for Impact Assessment (IAIA). (2002), *"Strategic Environmental Assessment: Performance Criteria"*, Special Publication Series No. 1 Retrieved May 10, 2011, available at: <http://www.iaia.org/publicdocuments/special-publications/sp1.pdf>
  12. Jiliberto, Rodrigo (2007), "Strategic Environmental Assessment: The Need to Transform the Environmental Assessment Paradigm", *Journal of Environmental Assessment Policy and Management*, 9(2).
  13. Kalf, Sarah A. (1995), *A Proposed Framework to Assess Cumulative Environmental Effects in Canadian National Parks*, Parks Canada, Atlantic Regional Office, Halifax.
  14. Kørnøv, Lone and Wil.A. Thissen (2000), "Rationality in Decision and Policy- Making: Implications for Strategic Environmental Assessment", *Impact Assessment and Project Appraisal*, 18(3).
  15. Mariott, Betty (1997), *Environmental Impact Assessment: A Practical Guide*, McGraw-Hill Professional Publishing.
  16. Nilsson, Mans and Holger Dalkmann (2001), "Decision Making and Strategic Environmental Assessment". *Journal of Environmental Assessment-Concept and Practice*, *Environment Strategy*, No.14. Retrieved May 8, 2011, available at: http://www.wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2006/11/10/000310607_20061110131657/Rendered/PDF/379530ESN140SEA.pdf
  6. Brown, Lex and Riki Thérivel (2000), "Principles to Guide Strategic Environmental Assessment Methodology", *Impact Assessment and Project Appraisal*, 18(3).
  7. Caratti, Pietro; Holger Dalkmann and Rodrigo Jiliberto (2004), *Analysing Strategic Environmental Assessment*, Edward Elgar Publisher, Cheltenham, Great Britain.
  8. Dalal-Clayton, Barry and Barry Sadler (2000), *Strategic Environmental Assessment: A Rapidly Evolving Approach*, International Institute for Environment and Development (IIED). Retrieved May 3, 2011, available at: <http://pubs.iied.org/pdfs/7790IIED.pdf>
  9. Dalkmann, Holger; Daniel Bongart and Rodrigo Jiliberto (2004), "Analytical Strategic Environmental Assessment (ANSEA) Developing A New Approach to SEA", *Environmental Impact Assessment Review*, 24(4).
  10. Fuller, Karl (2004), *What is Strategic Environmental Assessment (SEA)?*, Retrieved May 5, 2011, available at:

- of Housing, Spatial Planning and the Environment, The Hague, The Netherlands.
22. The Council for Scientific and Industrial Research (CSIR). (1996), *Strategic Environmental Assessment (SEA): A Primer*, CSIR Report ENV/S-RR 96001, Stellenbosch. Retrieved April 28, 2011, available at: <http://fred.csir.co.za/www/sea/primer/primerf.htm>
23. The Department of Environmental Affairs and Tourism (DEAT). (2004), *Strategic Environmental Assessment; Integrated Environmental Management*, Information Series 10, Department of Environmental Affairs and Tourism (DEAT), Pretoria. Retrieved May 8, 2011, available at: <http://www.environment.gov.za/documents/publications/2005jan7/book5.pdf>
24. The Department of Environmental Affairs and Tourism (DEAT) and the Council for Scientific and Industrial Research (CSIR). (2000), *Strategic Environmental Assessment in South Africa: Guideline Document*, Department of Environmental Affairs and Tourism, Pretoria
25. Théritel, Riki; Elizabeth Wilson, Stewart Thompson, Donna Heaney and David Pritchard (1992), *Strategic Environmental Assessment*, Earthscan Publications Ltd, London.
- Environmental Assessment Policy and Management*, 3(3).
17. Owen, Harrop and Nixon Ashley (1999), *Environmental Assessment in Practice*, Routledge New Fetter Lane, London.
18. Partidário, Maria Rosário (1998), "Significance and Future of Strategic Environmental Assessment", International Workshop on Strategic Environmental Assessment. Tokyo. Retrieved May 12, 2011, available at: <http://www.env.go.jp/policy/assess//2-4strategic/4workshop/s-p13.pdf>
19. Partidário, Maria Rosário (1999), "Strategic Environmental Assessment – Principles and Potential", *Handbook of Environmental Impact Assessment: Volume 1, Environmental Impact Assessment: Process, Methods and Potential*, by Petts, J. (editor), Blackwell Science, Oxford.
20. Partidário, Maria Rosário (2009), "Strategic Environmental Assessment (SEA); Current Practices, Future Demands and Capacity-Building Needs", International Association for Impact Assessment- IAIA Training Courses. Retrieved May 2, 2011, available at: <http://www.iaia.org/publicdocuments/EIA/SEA/SEAManual.pdf>
21. Sadler, Barry and Rob Verheem (1996), *Strategic Environmental Assessment Status, Challenges and Future Directions*, Ministry

26. Théritel, Riki and Maria Rosário Partidário (1996), *The Practice of Strategic Environmental Assessment*, Earthscan Publications Ltd, London.
27. Verheem, Raa and Jamn Tonk (2000), "Strategic Environmental Assessment: One Concept Multiple Forms", *Impact Assessment and Project Appraisal*, 18(3).
28. Wallington, Tabatha; Olivia Bina and Wil Thissen (2007), "Theorising strategic environmental assessment; Fresh perspectives and future challenges". *Environmental Impact Assessment Review* 27(7).